

פיסות היסטוריה של אמנות

ציפורי, העיר שנחשבה ל"פאר הגליל", טומנת בחובה אוצרות מרהיבים מן העבר. על העושר התרבותי הרב מעידים עשרות פסיפסים יפהפיים שנתגלו בה בחפירות במהלך השנים, ושופכים אור על היישוב העתיק בתקופה הרומית והביזנטית

למשלחת האוניברסיטה העברית בירושלים בראשותם של פרופ' אהוד נצר ופרופ' זאב וייס. לאחר יומיים של חפירה, התגלה לעינינו קיר בנוי אבנים שנשקו אלו לאלו. גודלן הצביע על מבנה ציבורי. כך חשפנו את רצפת חג הנילוס לראשונה. זו ההזדמנות להודות לרחל נומאיר, שנתנה לי את הזכות להברישי היטב ולגלות.

טכניקת הפסיפס

על טכניקת הפסיפס ועל שיטות העבודה ניתן ללמוד הודות לארכיטקט הרומי ויטרובוס (*vituvius*), שחי בתקופת הקיסר אוגוסטוס בשנים 27-14 לפנה"ס. בתהליך בניית הפסיפס היו נהוגות שלוש שכבות: שכבה עמוקה של חצץ גס, שכבת טיט מעורבת בשברי חרס ושכבת טיט מעורבת בשברי חרס גרוסים, שלתוכה הוכנסו קוביות הפסיפס (ה-*tessera*). את האבנים ששימשו לפסיפסים לקחו בדרך כלל ממקורות טבעיים, למשל הים התיכון, שסיפק אבנים בצבעי אדום, כתום, צהוב, שחור, לבן ולבן שבור, וכן מקצת הכחולים והירוקים כגון ירוק זית וכחול אפרפר. בבית שאן, למשל, נמצא פסיפס שבו נעשה שימוש ב-11 צבעים וב-24 גוני צבע. הצבעים היחידים שלא נמצאו בטבע היו ירוק כהה וגוני הכחול, ולשם כך השתמשו בזכוכיות. החוקרים נוטים לחשוב שהשימוש בזכוכית בפסיפסים החל רק בתקופה הביזנטית, אבל חפירות אנטיוכיה מהתקופה הרומית מורות כי השימוש בזכוכית נעשה כבר אז.

קיימות שתי שיטות של הכנה והדבקה של פסיפסים: רומית וביזנטית. בשיטה

פסיפס היפהפיו, מלאכת מחשבת של אומן באבנים קטנות

כתיבה: אטי קוריאט אהרון

הגן הלאומי. ילדותי במושב, כבת לאב חובב ארץ ישראל, זכורה לי כצרוור של אושר, עם גילויים של פריטים ארכיאולוגיים, בהם שברי חרסים, זכוכיות וטבעות. לימים, בקיץ 1981, השתתפתי בחפירות ארכיאולוגיות של ד"ר אדם דריקר במתחם ה"נקרופוליס" - בית הקברות של העיר ציפורי. בתום שלושה שבועות של חפירה גיליתי במבנה קבורה משפחתי כתובת בעברית: "הדה בית קבורתה, כאן נקבר רבי הושעיה תנחום מן טיבריה תנוח נפש שלום". הכתובת מוצגת היום במוזיאון ישראל בירושלים. בקיץ 1992, לאחר שסיימתי לימודי ארכיאולוגיה עם התמחות בנושא הפסיפסים, הצטרפתי כחופרת

בסתיו 1976, דקות ספורות לאחר שירד הגשם הראשון, טיפסתי עם אבי, שלמה אהרון, לגבעת המצודה שבמושב ציפורי. בהתרגשות גדולה הוא הראה לי קוביות אבן צבעוניות שהיו פזורות למרגלות המצודה, מעין טיפות של זהב, שמאוחר יותר התברר לי כי הן שברי אבנים מרצפות מוזאיקה גדולות שהיו במקום בעבר. "היה כאן מבנה גדול, אולי ארמון, ממש על יד המצודה", הסביר לי ואני זוכרת איך הפלגתי בדמיוני למבנה מלכותי גדול, משובץ אבנים יקרות וצבעוניות. אספנו אבנים אחדות, נשמנו את ריח האדמה הרטובה ועשינו את הדרך אל הבית במושב, דרך עצי הזית העתיקים ובוסתן הרימונים הנמצאים עד היום בלב

בקצה אדרתו ובשנייה הוא מחזיק את סמלו התירסוס. מרכבתו רתומה לצמד קנטאורים, שנוהגים בהם שני סאטירים, שאחד מהם מחלל בחליל כפול. ראשו של דיוניסוס עטור הילה ומעליו כתובת יוונית שפירושה "התהלוכה". ניצחונו של דיוניסוס בהודו הוא נושא שכיח באמנות הרומית, ומתואר בסרקופגים מרומא ובפסיפסים מכל רחבי האימפריה. מתוכם ידועים לפחות כ־20 פסיפסים שמהם ניתן להסיק כי החלק שניזוק כלל קרוב לוודאי דמויות

פסיפס חיג'ילוס. פסגת האמנות הביזנטית. צילום: אסף דודי

דיוניסוס.

תוצאות הלוואי של תחרות השתייה מתוארות בשניים מן הסעיפים המקיפים את מרכז הרצפה, ולפי הכתוב נושא הספינים הוא שכרות. בספין הראשון (בצלע הדרומית של הפסיפס) מתוארת שכרותו של הרקולס, השרוע על הארץ ונתמך על ידי סאטיר ומינאדה, האוחזת באלתו. אלה נוספת שעונה על רהיט מאחור.

בספין השני, הנמצא בצלע המערבית, מתוארת שכרותו של הרקולס, שבניגוד לדיוניסוס אינו נראה חסר אונים אלא מסב בהדר ונראה כמי שחוגג ניצחון כלשהו. לרגליו דמות אישה, אריאדנה (הניתנת לפירוש גם כהאנשת השכרות), ואילו נלווים בני פמלייתו. מימינו צמד סאטירים שאחד מהם אוחז בנאד יין, משמאלו סאטיר בעל מטה ומינאדה המחזיקה בכלי שתייה. בין שניהם מופיע נער צעיר.

ילדותו של דיוניסוס היא חלק חשוב מהמיתוס שלו ושניים מהספינים עוסקים בחינוכו על ידי הנימפות מנוסה. בצלע המזרחית של הפסיפס מתוארת רחצתו של דיוניסוס התינוק בידי הנימפות, ולצדה הכתובת "המרחץ של דיוניסוס". בפעולת הרחצה נוטלים חלק שש נשים וסאטיר אחד. שלוש מן הנשים רכונות סביב אגן רחצה, האחת כורעת ברך ותומכת בתינוק, השנייה מכופפת ואוחזת בבגדים והשלישית אוחזת בתינוק (תיאור דומה לזה מופיע בפאפוס בקפריסין). זהו תיאור דומה לתיאורי לידתם וילדותם של אכילס, אלכסנדר מוקדון ומאוחר יותר טבילתו של ישו.

נושא נוסף מהמיתוס של דיוניסוס מתואר בצורת תהלוכת ניצחון לאחר מסעו להודו. מהתיאור נשתמרה רק מחציתו הימנית ובה נראה האל יושב במרכבתו, בידו האחת הוא אוחז

הרומית נהגו להכין את הרקע ובו משטחים גיאומטריים, ובתוכו לשבץ את תמונות הפסיפס (emblemata) שאותו הכינו לחוד בבתי מלאכה מיוחדים. כך הוכנו הפסיפסים בפומפיי ובאנטיוכיה ואיכות הציורים בהם היא מעולה. על פי השיטה הביזנטית, כל הריצוף נעשה במכלול אחד. השרטוט הגס של הפסיפס נעשה על השכבה העדינה של המלט ולאחר מכן סימנו את כמות העבודה היומית.

האומן צייר את הדמויות ויצר אותן, והשאיר שתי שורות לבנות מסביבן. את שאר הפסיפס בדרך כלל סיימו עוזריו. ביצוע רצפת הפסיפס היה כרוך בעבודה רבה. חוקרים חישבו ומצאו כי ברצפת מדבה (medeba) יש מיליון וחצי קוביות אבן וכי נדרשה עבודת צוות של שנה וחצי על מנת לסיים אותה.

קוביות הפסיפס היו בדרך כלל בגודל אחיד, להוציא קוביות ששימשו להגדרת קווים עדינים ביותר, שגודלן השתנה. גודל האבנים עשוי היה להשתנות, למשל, אם לצורך תיאור פנים או אברי גוף אחרים נאלצו להשתמש באבנים קטנות ואילו ברקע נעשה שימוש בקוביות גדולות יותר. יצוין כי בפסיפס בעל רמת ביצוע טובה, יש כמאה אלף אבנים לדצימטר מרובע.

פסיפס בית המידות

הנושא המרכזי בפסיפס בית המידות, שנמצא בטרקלין הווילה הרומית שנחשפה בציפורי, הוא תיאור של משתה. בפסיפס נראה דיוניסוס (שמו מצוין מעל הדמות) כשהוא מניף בידו הימנית כלי שתייה הפוך וריק. לידו מופיע הרקולס (היראקלס) מגיש את כלי השתייה לפיו. בין שניהם יושב סאטיר המנגן בחליל כפול ולצדם סאטירים נוספים ושתי מינאדות, שאחת מהן אוחזת בתירסוס, סמלו של

"המונה ליזה של ציפורי") הוא מלאכת מחשבת של אומן אבנים קטנות משובצות. ההערכה היא שנעשה כאן שימוש בכ־450 עד 600 אבנים קטנות משובצות.

הפסיפס מתאר דמות ריאליסטית יפהפייה של ממש ואחת הסברות היא שמדובר באפרודיטה. הפנים שלה פונות מזרחה, העיניים מוטות לכיוון מערב והתחושה היא שמכל זווית שמביטים אליה, היא מחזירה מבט.

פניה סמוקות לחיים ועיניה עגולות. על שערה מונח זר וברק מנצנץ במצחה, באף ובסנטר. צבע גופה ורדרד והיא לובשת שמלה צנועה.

עד היום לא נמצאה תשובה לשאלה מי היא: האם דמות ריאליסטית שטופפה ברגליה, או שמא אפרודיטה, שעליה מרמז קופידון השולח חץ מקשת ממש בסמוך לה.

אורפאוס. אמנות הפסיפסים הרומיים. צילום: אסף דורי

פסיפס אורפאוס

בפסיפס זה מתואר טרקלין של וילה רומית. הנושא כאן מורכב פחות, אך יש בו כדי להוסיף עוד נדבך לאמנות הפסיפסים הרומיים בישראל.

שלושה מהפאנלים בכניסה מתארים את ההווי בתוך הטרקלין. בפאנל המרכזי סצינה של גברים המסבים סביב שולחן, שעליו מונח אווז או ברווז, והם שותים יין הנמזג מתוך מילאריום (סמובר ליון).

בפאנל השמאלי מתוארים צמד גברים המשחקים בקובייה ובפאנל הימני מתוארת סצינה שמשמעותה ברכה לשלום. הפאנל העיקרי בטרקלין מתאר את אורפאוס המנגן ומצליח לכשף בנגינתו בעלי חיים.

פסיפס חג הנילוס

פסיפס חג הנילוס הוא הגדול והיפה מבין הפסיפסים שנמצאו בבניין והוא

האל ומתלוות אליהן כתובות יווניות שפירושן "שמחה", "מגישי מתנות", "דריכת ענבים" ו"רועי צאן".

פסיפס היפהפייה

פסיפס היפהפייה (שנקראת גם

נוספות מן הפמליה של דיוניסוס ואולי גם בעלי חיים אקזוטיים.

ברצפת הבניין יש בנוסף ארבעה ספינים המתארים היבטים שונים של פולחן האל דיוניסוס. הדמויות המתוארות הן בדרך כלל מהפמליה של

מחוקק באיזמל ובפטיש את המספר IZ (17 אמות).

בשתי הפינות העליונות מתוארות שתי דמויות גדולות היושבות בהסבה. מצד שמאל נראית דמות אישה, שהיא למעשה האנשה של מצרים, כפי שמציינת כתובת ביוונית הנמצאת מעליה. פלג גופה העליון ערום והיא מכוסה בחלקה בגלימה. היא נשענת על סל מלא פירות ובידה השנייה מחזיקה בקרן השפע, שאף היא מלאה בפירות. מנגד ניצבת דמות של גבר היושב על גבי בהמת יאור או שור, שהוא למעשה האנשה של נהר הנילוס. מפי הבהמה ומקרן השפע שהגבר מחזיק נובעים מי הנילוס, והוא מושיט ידו לעבר שתי דמויות ערומות שנושאות מתנות. דמות אחת מושיטה זר עגול בידה האחת ועוף בידה השנייה. הדמות השנייה מחזיקה בידה מוט למדידת הקרקע ובידה השנייה זר עלים. דמות נוספת, גם היא ערומה, תומכת ברגלו של אל הנילוס ומגישה לו זר.

מתחת לנהר הנילוס הזורם יש שני ציורים המתארים את החגיגות שנערכו לכבוד עליית מפלס הנילוס לשיא גובהו.

בתי הכנסת ובתי המדרש של ציפורי

יש להניח שבעיר כמו ציפורי היו פזורים הרבה בתי כנסת, כמו מבני פולחן אחרים בעת ההיא - התקופה הרומית-ביזנטית. לפי מה שנכתב בתלמוד, בציפורי, מקום מושבו של רבי יהודה הנשיא ומושב הסנהדרין, היו כ־18 בתי כנסת בעת פטירתו של רבי יהודה. חלקם אף נזכרים במקורות בשמותיהם: "כנישתא רבתה דציפורין", "כנישתא דגופנה", "כנישתא דבבלאי" (בית הכנסת ששימש את בני הגולה בעיר).

לצד בתי הכנסת היו בציפורי גם בתי

מתונה. אגב, בבית שאן נמצא תיאור דומה של האנשת הנילוס על גבי היפופוטם וגם שם ההבדל מצוי בסגנון האמנותי.

בפסיפס המצוי בציפורי מתוארת שורת ציפורים הנמצאת בראש המרבד, לרוחב החדר. במרכז כתובת בשפה היוונית: "השתמש בהצלחה". הכתובת תלויה בתוך זר שנתפס במקורן של שתי ציפורים.

במרכז הרצפה זורם נהר הנילוס, היוצא מתוך פיה של בהמת יאור או שור. זרם המים העיקרי תוחם את חלקה העליון של הרצפה ויובל קטן יורד ומתפתל אל עבר תיאורי הציד שבתחתית הרצפה.

נהר הנילוס עצמו מתואר בתיאור חי ויפה של החי והצומח האופייניים לו: דמות של דיג עם סל קלוע שהוא מלכודת

דגים, חסידה טורפת נחש, ציפור יושבת על גבי פרח לוטוס ודגים שטים במורד הנהר.

מעל מבנה בעל קשת, שבו זורם הנילוס, ניצב מבנה מלבני שממנו עולה עמוד: זהו הנירומטר, ששימש למדידת מי הנילוס בעת הגאות. לנירומטר היה תפקיד חשוב שכן בהתאם לגובה מי הנילוס בגאות קבעו את גובה המסים באותה שנה. על גבי הנילומטר חקוקים המספרים 15 (E IZ (17) 16 (15)), המציינים את גובה המים באמות בזמן הגאות. לצד הנילומטר ניצב אדם מעל דמות נשית כורעת, והוא

למבקרים בציפורי מומלץ לטייל בעזרת החוברת "עם ציפי בציפורי" שנמכרת בגן. תוכלו לדאות חלק ממנה באתר הרשות: www.parks.org.il

משלב תיאורים מחג הנילוס ותיאורי ציד שונים.

פסיפס זה מאפשר לנו להתרשם מהאמנות של התקופה הביזנטית. אגב, מתקופה זו נותרו בארץ שפע פסיפסים, רובם נמצאים בכנסיות ובבתי כנסת. כאן מדובר בפסיפס חילוני.

התיאור של הנילוס והנילמטר, כפי שמופיע בפסיפס זה, נמצא גם בתיאור כנסיית הלחם והדגים בטבחה, אולם בין שניהם אפשר למצוא הבדלים סגנוניים ברורים: בטבחה הצבעוניות הרבה יותר

העומד במרכז הבריאה בחר בעמו ישראל, ובזכות ההבטחה שנתן לאברהם בהר מוריה, לעתיד לבוא יקים את המקדש ויגאל את בני בניו. זהו רעיון שמועבר כמסר ברור בתקופה גם בדרשות וגם בתפילות וכאן הוא מומחש בפסיפס. כל בניית הפסיפס כמערך רעיוני שכזה מקורתיה בחו"ל והדבר מלמד רבות על התפיסה הדתית של היישוב דאז.

החפירות עוד לא הסתיימו

ציפורי, העיר שכונתה על ידי יוסף בן מתתיהו "פאר הגליל", עדיין צופנת בחובה לא מעט פנינים מן העבר: מבנים ציבוריים, בתים פרטיים ובוודאי בתי כנסת מתקופתו של רבי יהודה הנשיא. כאמור, בתקופת המשנה מוזכרים 18 בתי כנסת, שהתחלקו בסגנונם על פי בעלי מקצועות: בנאים, בורסקאים וכדומה, אלא שעד כה החוקרים לא הצליחו לעבור בשעריהם. החופרים בציפורי עדיין מקווים למצוא בתי כנסת נוספים, במטרה לגלות רצף מימי בית שני ועד לתקופה הערבית הקדומה. אז, אולי, ימצא הפתרון לפער הקיים כיום מבחינה ארכיאולוגית בין בתי הכנסת של סוף ימי בית שני לאלו שנבנו מהמאה השלישית לספירה ואילך. החפירות בגן לאומי ציפורי החלו בקיץ 1984 בניצוחו של פרופ' אהוד נצר, שהגיע למקום עם משלחת קטנה ועם חזון גדול. אולם החפירות טרם הסתיימו. דורות רבים ימשיכו לחקור את העיר ולחפור בה, כדי לגלות מה עוד צפון באדמתה וטרם התגלה, ואין ספק כי ממצאים נוספים עוד יעלו ויתגלו וישפכו אור על העיר המרתקת הזו.

* הכותבת היא הממונה על תחום קהל וקהילה, מחוז צפון - רשות הטבע והגנים

משרידי בית הכנסת שהתגלו בציפורי נשתמר למעשה רק הפסיפס באולם התיווך. מהכניסה ומהסיטרה לא נשתמרו פסיפסים. אולם ממה שידוע לנו מבתי כנסת שהיו בטבריה, בבית שאן ובעוספיה, הפסיפס באולם התיווך היה החשוב והמפואר ביותר.

חשיפתו של בית הכנסת מעידה על חידושים בתחום הארכיטקטוני ובתחום האמנות היהודית במאה החמישית, ומגלה טפח לגבי הקהילה היהודית בתקופה זו, שהיא דלה בממצאים יהודיים. מיקומו, בשולי העיר, עדיין לא ברור: האם זה נעשה משום התרחבות האוכלוסייה היהודית, או אולי להפך - דחיקת רגליה? עם זאת, הארכיטקטורה הפשוטה שלו ומיקומו מראים כי התכנית של בית הכנסת הייתה מגוונת מכפי שסברו עד כה.

בכל מקרה, עיקר חשיבותו של בית הכנסת היא בתיאורי הפסיפס שלו, השונים מהידוע והמקובל עד כה בארץ. לתיאורים שנמצאו ישנה זיקה רבה לתיאורי בית הכנסת בדורה אירופוס שבסוריה מראשית המאה השלישית לספירה, ושניהם מהווים הוכחה לכך שהיהודים נהגו לעטר את בתי הכנסת בתיאורים סיפוריים מן המקרא. כלומר, פסיפס ציפורי הוא חוליה מקשרת בין אמנות דורה אירופוס של ראשית המאה השלישית לכתבי יד מאוירים מהתקופה הביזנטית המאוחרת ועד ימי הביניים. המסר שמקבל המבקר בבית הכנסת הוא מאוד ברור וחד משמעי: "אלוהים

מדרש, מבנים ששימשו מקום לימוד וכינוס לחכמים ולתלמידיהם ולעתים שימשו כבית תפילה לכל דבר. ידוע שרבי חנינה בנה בציפורי בית מדרש, וגם לרבי בנייה היה בית מדרש בעיר. בתלמוד נזכרות גם הרבה הלכות שנאמרו על ידי חכמי ציפורי. כל אלה מצביעים על חיי רוח ודת תוססים ביותר בעיר.

פסיפס בית הכנסת

בראשית המאה התגלו בציפורי שרידים של בית כנסת מן התקופה הביזנטית. השרידים נמצאו בשוליה המערביים של הגבעה מצפון לכניסת "יהויכין וחנה". בית כנסת זה נחפר רק בחלקו ותכניתו אינה ידועה.

בבית הכנסת הייתה רצפת פסיפס בשילוב גיאומטרי פשוט ובאחד המדליונים נמצאה כתובת ארמית: "יזכור לטוב רבי יודן בן יוחנן בן תנחו בן... שנתן דינר אחד". כמו כן נמצאה כתובת משקוף מאותו בית כנסת המציינת את תרומתם של אנשי צור וצידון, שייטכן שזה היה בית הכנסת שלהם. בנוסף נמצאו מצדה המערבי של הגבעה שברי פסיפס צבעוני עם כמה אותיות וקטעי מילים בארמית, אולם עד כה לא נמצא בית הכנסת עצמו.

אגב, ישנן עדויות שאנשי ציפורי העשירים תרמו לבתי כנסת מחוץ לעירם. עדות אחת נמצאת בכתובת בחמת גדר, המספרת על סיספוס איש ציפורי, שתרם שלושה רבעים של דינר זהב.

חשיפתו של בית הכנסת מעידה על חידושים בתחום הארכיטקטוני ובתחום האמנות היהודית במאה החמישית, ומגלה טפח לגבי הקהילה היהודית בתקופה זו, שהיא דלה בממצאים יהודיים

